

III. ÖFRE FJÄRDINGEN FÖRE SANERING/ RENOVERING.

Detta kapitel ger en kort presentation av området vid Öfre Slottsgatan vid mitten och slutet av 1960-talet, dvs. **före** sanering/renovering. I stort sett hade området kvar sitt utseende sedan 1950-talet. Inga hus hade rivits, men många av dem började lida av eftersatt underhåll. Här fanns ett flertal rörelseidkare lokaliserade, främst småhantverk och mindre butiker. Kapitlet behandlar social struktur, service, fysisk miljö och boende, lokal dynamik samt avslutas med en kort diskussion om relationen individ/miljö.

III.1. Social struktur och dess dynamik.

Öfre Slottsområdet hade vid denna tid en social och ekonomisk sammansättning som föga hade ändrat sig under efterkrigstiden. Stadsplanediskussionen under 1960-talets början (se kap. II.5.) samt markinköp av byggbolag i området hade dock börjat sätta i gång ”degenerationsprocessen”. Trots detta finner vi förvånansvärt stabilt boende här vid denna tid. Med ett eller ett par undantag var alla lägenheter i alla hus bebodda året runt.²²⁰ Den sociala sammansättningen skilde sig omärkbart från det resultat arkitekterna Herlin/Skånberg kunde påvisa i en inventering 1971. Enligt denna bodde i området ca 360 personer.

Heterogeniteten åskådliggörs med följande redovisning (av representerade yrkeskategorier): 8% barn, 25% studenter, 13% pensionärer, 13% hemmafruar, 41% yrkesarbetande. Av de 41% yrkesarbetande var hälften lärare och kontorsarbetare medan den andra hälften var sysselsatt inom sjukhus, samt som byggnads- eller industriarbetare.²²¹

Bofastheten var omfattande: drygt 1/3 av hushållen hade bott 10-40 år i sin lägenhet, 1/3 1-4 år och 1/3 var nyinflyttade. Den höga siffran för nyinflyttade torde vara **för** hög om man ser till perioden 1965-68, berodde troligen på de stora studentkullarna under dessa år. Osäkerhet inför framtiden hade vid tiden för Herlin/Skånbergs inventering föranlett många stabila hushåll att se sig om efter ny bostad på annat håll i staden; därav följde en period av utflyttning kring och efter 1970. Om vi ser till perioden kring

220 Egna dagboksanteckningar nov. 1968 CGTh

221 Herlin/Skånberg del III 1972:6

mitten och slutet av 1960-talet torde siffran för hushåll som bott i området mer än 10 år varit högre än vad Herlin/Skånberg fick fram.

Vi finner alltså här ett område med en starkt heterogen social sammansättning, de flesta inkomstgrupper var representerade. I grunden var denna sammansättning till sin spridning tämligen identisk med den som fanns i området kring 1870. (se kap. II.3.) Sedan 16-1800-talskvarteren vid S:t Per rivits och ersatts med kontorskomplex i slutet av 1960-talet och emedan framtiden var oviss för bebyggelsen i Svartbäcken norr om S:t Olofsgatan utgjorde området vid Öfre Slotts i Uppsala med sin bevarade heterogena sociala struktur och sin mångahanda småskaliga ekonomiska aktiviteter det enda kvarvarande intakta exemplet i staden på den förindustriella stadens förmåga att förhindra exempelvis boendesegregation.

III.2. Service.

Området hyste vid denna tid längs gatan:

- 2 mindre livsmedelsbutiker (Arvidssons Livs, Sidells Livs)
- 1 tobaksaffär (Strömstedts)
- 1 bokhandel (studentbokhandel)
- 1 cykelreparationsverkstad (Urdins)
- 1 smidesverkstad ("den danske smed")
- 1 bageri (Slottsbageriet)
- 1 glasmästeri (Uppsala glasmästeri)
- 1 bokmagasin

Längs S:t Johannesgatan (som skär genom området -se kartan) ligger bl.a. 2 caféer (Stigs café och Café Uroxen) och en kyrkolokal.

Strax utanför området finns tillgång till: post, systembolag, bank, snabbköp, apotek och övriga detaljvarubutiker.²²²

Barndaghem finns ej i anslutning till området. Öfre Slottsområdet erbjuder sålunda de boende en tillfredställande daglig service, dels pga den lokala tillgången dels pga sitt centrala läge i förhållande till Uppsala city. Bilparkeringen kom över tid att erbjuda allt större problem i området. Öfre Fjärdingen byggdes till sitt nuvarande utseende vid 1870-talet då privatbilen inte ingick i den dagliga livsrytmen. I och med bilexpansionen kom också parkeringsproblem i Öfre Slotts att accentueras. I vissa fall togs

222 Egna dagboksanteckningar nov. 1968 CGTh

gårdsutrymmen i anspråk. Längs hela Öfre Slottsgatan fanns parkering (ej avgiftsbelagd). Vad gäller övrig service exempelvis barnpassning, tvättmöjligheter etc. hänvisar jag till kap. III.4.

III.3. Fysisk miljö och social interaktion.

Detta avsnitt belyser några kvaliteter i Öfre Slottsområdet som avsevärt skiljer det från andra urbana miljöer. Kring slutet av 1960-talet var området vid Öfre Slotts stätt i stark omdaning såväl till sitt sociala innehåll som till sin sociala dynamik. Innan vi tar upp denna process skall vi för ett ögonblick fästa blicken på den fysiska miljön och redan här fästa uppmärksamhet på ett faktum som historiematerialismens sociologi påvisat nämligen att sociala relationer är en återspeglning av materiella förhållanden.²²³

Vad var det då som var så speciellt med Öfre Slotts?

För det första: husen, de flesta över 100 år gamla. Den materiella standarden inuti husen kännetecknades av utrustning som i de flesta fall var ursprunglig plus de sanitära förbättringar som genomförts kring 1920-talet i form av elektricitet, vatten och avlopp, stadsgas etc.

Lägenheterna var väl ”**inbodda**”: lukterna i trapphusen gav ”hemkänsla”, generation efter generation hade satt sina spår där. Varje lägenhet hade sina speciella karakteristika i form av olika planlösning av olika köksskåp, lägenhetsdörrar, brevlåda vid sidan om, paneler, väggbeklädnader etc. Man kom via trapphuset ofta direkt in i lägenhetens kök, dvs hall eller farstu förekom sällan. Trapphusen hade vart och ett sitt speciella utseende med väggar av pärlspontvirke eller paneler och tapeter ofta hög golvlister. Trapphus var fyllda av olika föremål som meddelade en besökare att trapphuset här automatiskt betraktades som en del av lägenheten. Utanför lägenheten stod skor, hinkar och hängde kläder. Boendet började redan vid trapphusets ytterdörr. Husen var inuti ofta slitna och dåligt underhållna. Enskilda lägenhetsinnehavare hade genom egna insatser sökt förbättra standarden genom exempelvis insättande av modern el-spis, extra köksskåp, etc. Sådana insatser i lägenheterna gav den boende en **stark identifikationskänsla** med sin omgivning.²²⁴

223 I den kommande framställningen avses naturligtvis inte att sociala relationer finalt förklaras av den materiella situationen på Öfre Slotts men att denna situation är starkt bidragande.

224 Vid samtal med hyresgäster som under senare år (dvs efter 1973) tvingats bort ur Öfre Slottsområdet pga lyxrenoveringar framkom ofta just saknaden av möjlighet till materiell och personlig identifikation med den fysiska miljön i de nya nybyggda bostadsområden de hamnat i... ”man blir isolerad i ett vacuum”.

De slitna trapporna och trösklarna, de gamla skåpen, de gamla tapeterna gav hyresgästerna medvetenhet om att de var del av en historia. Tidsdimensionen blev visuellt och fysiskt märkbar pga att de material som hus och lägenheter bestod av lever och förändras: timret i huset, virket i skåp, i lister i dörrar etc. Dessa **organiska byggnadsmaterial** präglade också starkt den enskilda individens identifikation med miljön.²²⁵

Just byggmaterialets historiska förändring ”provocerade” individen till egna personliga insatser om det så blott gällde att tejpa en glasruta eller fästa en lossnad golvlist. En annan viktig visuellt riklig upplevelse/identifikationskänsla gav husens höjd, längd och annan variation exempelvis burspråk, takljus, frontespiser etc. Dessa gav varje hus ett personligt utseende som det ej delade med något annat hus. Väggfärgen och takbeklädningen var ofta ej entydlig. Tiden hade givit olika ytor olika struktur och utseende till följd av nötningar, fukt-och rostskador. Höjdskalorna (takfot ej över två våningar) gav också individen närhet. Fastigheternas materiella yttre och inre erbjöd alltså en rik och omfattande möjlighet till visuell/emotionell stimulans samt identifikationsmöjligheter i form av aktivt deltagande i dessa hus historiska förändring.²²⁶

För det andra: Utemiljön var inte färdigplanerad från början (vilket är fallet i nybyggda bostadsområden -i bästa fall); istället hade växter fått uppkomma där de uppkom, platser för hyresgästernas aktiviteter; alltifrån vedhuggning, tvätt och köksträdgårdsodlingar till kaffedrickningsplats uppstod där plats fanns. Trädgårdsland och små gräsplättar fanns anlagda där möjlighet fanns till detta. Mellan tomterna gick små stigar mellan uthusen -stigar som uppstod och försvann, stigar som fick uppkomma där de uppkom...

På tomterna växte stora träd (mest Lind och Pil) upp till 10-15 meter höga över takhöjd, samt fanns det stora buskage (ofta vildvuxna) som gav skugga för solen, i något hörn av en gård fanns kanske ett brännässelstånd. De stora träden gick över taklinjen på husen och bidrog till att mångfacettera synintrycken. På gårdarna hängdes ofta tvätt, i ett hörn stod några gamla trädgårdsmöbler som nyttjades för kaffedrickning, och annat utesittande under den varma årstiden. I något av uthusen fanns ofta en reparationsverkstad där en eller flera hyresgäster kunde ”fixa med” sina cyklar, laga möbler eller andra detaljer som boendemiljön krävde för att fungera. Man kan allmänt säga att utemiljön var en historisk produkt. Decenniers olika aktiviteter hade var och en bidragit till att ge varje gård en särprägel. På några gårdar stod gårdspumpen kvar, den kanske inte användes mer

225 Se även Statens planverk rapport 24, 1972 sid. 49f eller Gehl 1971:27f

226 Se nedan under kap. III.5.

sedan vatten drogs in i husen -men den bidrog fortfarande till helheten och påminde om historien -en gången tid. (T.ex. S:t Niklas 6,7 och 8 samt Hörnet 15, 16 (21).) Uthusen fyllde fortfarande en funktion som förvaringsutrymmen för ved och fotogen. I några fall användes de gamla bykhusen för tvätt etc.

Varje gård rymde i stort sett inte fler hushåll än att varje sådant kunde identifiera sig med gårdsmiljön och var och en sätta sin personliga prägel på den: tant Theas solros, gamle smeden Westins perfekta vedtrave, Ols-sons hög med gamla trasiga cyklar, Bengtssons aplar etc. I denna miljö trivdes ett stort antal katter (förutom hundar, en boorm, kanariefåglar och andra husdjur); ca 22% av hushållen hade husdjur.²²⁷ De kringbyggda gårdarna erbjöd i många fall skyddade lekplatser för barnen. När de väl kommit över koltåldern erbjöd området spännande bakgårdar, uthus och magasin för lekar och bus. Ingen fann det heller störande när plötsligt kobjor av plank och brädlämmar såg dagens ljus, i det inre av gårdarna på 15, 17, 19, 20, 26 och 28. Det hörde liksom till att kvarterens barn hade denna rätt. Från nybyggda husen i Öfre Slotts grannskap där markexploateringen inte lämnat plats för sådana aktiviteter kom barn och lekte...Man kan alltså säga att utemiljön vid Öfre Slotts vid denna tid erbjöd en oerhört mångfacetterad skala av aktiviteter där invånarna personligen satte sin prägel på och levde i den samma. Ingenting var färdigplanerat utan miljön hade en egen genes som hela tiden uppvisade det förflutna i det närvarande.²²⁸ Behöver man här påpeka det levande i ogrästuvan vid portvalvet eller utanför vedboden eller brännässlorna bakom uthuset? Den ”hellre än bra”-hemsnickrade bänken vid trapphuset? Med mera.

För det tredje: Kombinationen av husens fysiska karaktär och utemiljö bildade det materiella grundlaget för den sociala dynamiken (se vidare nedan kap. III.4.). Vad gäller boendet så kan man generellt säga att bostadsstandarden i förhållande till allmänna riksvärden exempelvis SBN och God Bostad var låg. Fördelningen av lägenhetsstorlekar var i stort sett identisk med genomsnittet för Uppsala. Ca hälften av lägenhetsytan i området hade wc, varmt och kallt vatten, bad och/eller dusch (51,3%), 29,8% hade kallvatten och wc och ibland varmvattenberedare, ca 18,9% hade torrklosett, kemisk toalett eller tillgång till wc samt kallvatten. Av de 23 bostadsfastigheterna²²⁹ hade 10 centralvärme (koks eller olja), medan resten uppvärm-

227 Herlin/Skånberg del. III 1972:12

228 Miljöbeskrivningen baserar sig på egna observationer, CGTh. 1968-70

229 Kring 1970 hade 6 av bostadsfastigheterna utrymts av fastighetsägarna

des med el-element och fotogenkaminer.²³⁰ Den låga materiella standarden /tekniskt sett/ satte här individen i en ganska speciell situation.

Hyran var låg: (mellan 25 kr/m²/år och upp till 60 kr/m²/år)²³¹ men å andra sidan tillkom andra kostnader som dels berikade dels försvårade boställning här. T. ex. var i många fall sanitetsstammar ej dragna på sådant sätt att tjälen undgicks, i vissa fastigheter (exempelvis S:t Niklas 4, 5 och 6) var det vanligt att vattnet frös i ledningarna i november och tinade igen först i april. Under mellantiden fick man antingen försöka tina ledningarna (gav i vissa fall brandrisk) och låta kranen stå ”på dropp” eller så fick man gå till grannhuset och hämta vatten. Elnäten var ofta underdimensionerade och i dåligt skick, smärre brandtillbud inträffade. Uppvärmningen skedde i många hus med hjälp av fotogenkaminer där de som ej var anslutna till skorstensstock var vanskliga att handskas med (i februari 1970 var en olycka med en sådan kamin orsaken till att fastigheten på gården Öfre Slottsgatan nr 28 (kv. Hörnet 3:4) helt brann ned). ”Fotogenbussens” ankomst till Öfre Slotts var en vanlig syn vid denna tid då faten i uthus och källare skulle påfyllas. Lägenheternas fönster var enkelkopplade: innanfönstren togs ut om sommaren och mot hösten satte man in dem, lade fönstervadd emellan och klistrade igen. Vädring sköttes genom att en ruta i båda fönstren var öppningsbar. Fönstervadd och andra utensilier för boendet i de gamla husen fanns att tillgå som specialsortement i livsmedelsbutiken (Arvidssons Livs).

Alla de faktorer som här uppräknats i form av husens skick, utemiljöns karaktär och de bådats nyttjande bidrog till att skapa mycket speciella förutsättningar för den sociala kontakten. Vare sig det gällde vinterns snöskottning på gårdarna eller frusna vattenledningar, en krossad ruta eller ”stopp i röret” så erbjöd den formellt sett låga bostadsstandarden ett **materiellt grundlag för social kontakt**. Man var för att bo här helt enkelt ’tvungen’ att nyttja vissa gemensamma funktioner såsom: trappstädning, exempelvis delat wc, bykhus, gå ut med sopor m.fl. Vi finner här alltså ett intimt samband mellan materiell standard och social interaktion. Varje hushåll var ej självförsörjt på bekvämligheter utan måste för att få tillgång till sådana / eller liknande/ interagera med andra hushåll. Till skillnad från situationen i moderna bostadsmiljöer där varje hushåll är självförsörjt i detta avseende erbjöd Öfre Slotts en logisk, naturlig materiell förutsättning för social interaktion med ett nästan oändligt antal dimensioner.

Detta skapade förutsättningar för:

230 Herlin/Skånberg a.a. s. 7

231 Herlin/Skånberg 1972

- a. samhörighets/fiendskapskänsla =social interaktion
- b. en specifik social subkultur som var materiellt betingad och specifik för Öfre Slotts i förhållande till Uppsala i övrigt vid denna tid

Den fysiska miljön vid Öfre Slottsgatan var alltså omkring 1965-1970 intimt förknippad med den specifika sociala interaktionen i området. Jag har här sökt visa samspelet mellan tre faktorer: husens yttre och inre, utemiljön samt de bådas kombination. Den sociala interaktionen begränsades naturligtvis inte till gårdarna och husen. Även de små butikerna längs gatan ingick i denna; de var en daglig träffpunkt. Kundunderlaget var i stort sett lokalt rekryterat.²³² Man kände varandra, handlade på kredit och höll reda på händelser i kvarteren. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att den fysiska miljön vid Öfre Slottsgatan inte nämnvärt hade förändrats i grunden under perioden 1870-1970. Trots vissa ingrepp vad gäller byggnadsbeståndet hade ingen genomgripande förändring skett. Nya aktiviteter tillkom i den dagliga rytmen i kvarteren vilket delvis förändrade miljöns utseende -men man kunde hela tiden spåra tidigare historiska funktioner i miljön.

III.4. Öfre Slotts – en stad i staden?

Under senare år har **lokalsamhällesbegreppet** ofta blivit använt i samhällsvetenskapliga studier.²³³

Inom s.k. urban antropologi och sociologi har mikroundersökningar gjorts av avgränsade stadsenheter.²³⁴ Den mest allmänna definitionen på begreppet lokalsamhälle har varit: ett geografiskt område innanför vilket en grupp bor, arbetar och tillbringar sin mesta tid.²³⁵

Det torde framgå av den föregående framställningen att Öfre Slottsområdet uppfyller få av definitionens kriterium. För det första hade människorna till största delen sina arbeten förlagda utanför området, för det andra utgjorde Öfre Slotts en stadsdel som i många avseenden var en del av ett större helt och ej kan förstås utan att denna dimension tas med, dvs. det torde vara svårt att finna några speciella karaktäristika utan att man ser deras relation till helheten. Ett lokalsamhälle karaktäriseras därutöver av att sociala relationer i lokalgemenskapen är omedelbar, vidare ger lokalsamhällets fysiska samvaro och likhet i materiella förutsättningar samt

232 Muntlig uppgift Kurt Arvidsson/Arne Strömstedt 1971

233 Se ex Brox 1969, 1972 a.b. samt Bjerring m.fl. 1974

234 Särskilt i Norge, se t.ex. Gullestad 1974 samt Nørgaard 1974

235 Bjerring i Bjerring m.fl. 1974:135

storleken en likartad kultur och språksituation.²³⁶ Öfre Slotts torde uppfylla få av dessa kriterier.

Att vi kan finna **en speciell subkultur** som är materiellt betingad av den fysiska miljön torde vara klart men i övrigt var Öfre Slotts som lokalsamhälle minst lika mycket riktat utåt som inåt, Öfre Slotts kan ses som ett övergångsstadium från det avgränsande -relativt autonoma-lokalsamhället till det helt eller delvis helt upplösta, där sociala relationer inte är specifikt riktade inåt utan helt urbana, för att använda Tönnies begreppspar: från *gemeinschaft* till *gesellschaft*.²³⁷

Mot bakgrund av den tidigare framställningen kan vi säga att Öfre Slottsområdet vid mitten och slutet av 1960-talet pga sin materiella/fysiska kondition här gav människorna en speciell förutsättning för det dagliga livet som i stort sett saknade sin motsvarighet i Uppsala i övrigt. De materiella förutsättningarna för stora kontaktytor var påtagliga. Detta skapade en lokal subkultur och identifikationsmöjligheter som är svåra att finna i moderna bostadsområden;²³⁸ Öfre Slotts var både med avseende på sin kulturhistoriska fysiska miljö och sin speciella sociala subkultur en stad i staden. Individerna var aktiva deltagare i denna miljö.

III.5. Objekt för eller subjekt i?

Innan vi avslutar analysen av Öfre Slottsområdet före sanering/renovering gör uppsatsen här en kort djupdykning i **förståelseproblematiken**. Varje samhällsforskare har ju medvetet eller omedvetet ett syfte när han formulerar problem och frågor. Jag ville i min undersökning inte bara **beskriva** situationen utan även **förstå** de faktorer som betingade den och kanske delvis också **förklara** den. Man bör i en sådan forskning inte bara nöja sig med **att** det förhåller sig så och **att** det förhåller sig så. Vi finner detta ”attande” i de flesta av de statliga utredningarna och i de flesta akademiska forskningsrapporter med ett liberal-politiskt kunskapsintresse, främst baserat på implicit positivism och empirism.²³⁹ En **vetenskaplig** undersökning borde ha både förståelse och förklaring som mål; denna målsättning delas inte av t.ex. ”empirikerna” och ”realisterna” men detta avslöjar i så fall snarast deras (falska medvetande) eller med andra ord brist på intresse för att fördjupa sitt kunskapssökande. Jag vill i min undersökning söka finna ett begreppspar som klart skilde ut individens olika situationer i Öfre

236 Sundbo i Bjerring 1974:70.

237 Tönnies efter Lindberg 1971:78, även Thornström 1972 (1974) s.94, 119f.

238 Se t.ex. Gordon Molin 1972

239 Se t.ex. Enerstvedt 1970:12f, även Thornström MoF nr 6/7 1974

Slotts, dvs jag vill inte bara konstatera att förändringar skedde vid renoverings-fasen utan också försöka finna kvalitativa skillnader.

I fortsättningen kommer jag att operera med begreppsparet **subjekt i** respektive **objekt för**. Begreppen är i princip konstruerade utifrån de senaste årens vetenskapsteoretiska och kunskapsfilosofiska debatt.²⁴⁰

Med **subjekt i** avser jag per definition den roll av aktiv karaktär som individen intar i t.ex. Öfre Slottsområdet före S/R-fasen (se ovan kap. III.3.). Denna roll innebär att individens liv och dettas förändring är **funktionellt** bundet till den fysiska miljön på så sätt att han/hon deltar aktivt i dess dynamik och historia. Med **objekt för** avser jag den passiva roll som individen tvingas inta i moderna från början (mer eller mindre) färdigplanerade områden. Här har aktiviteter såsom gårdsskötsel, reparationer etc. i lägenheten övertagits av institutionaliserade samhällsfunktioner såsom fastighetsskötare, snickare etc. Skillnaden mellan **subjekt i miljön** och **objekt för miljön** ligger alltså i att i det förra fallet individen intar roll som **aktivt producent** av miljön, medan i det senare fallet individen intar en roll av **passiv konsument** av miljön. Miljön produceras i det senare fallet **institutionellt** genom planering enligt vissa teknokratiska schablonkriterier medan miljön i det förra fallet produceras som summan av **individuella** aktiviteter. (Jfr. kap. III.3. andra momentet).

Om vi utgår från historiematerialismens psykologi om människan som ett **aktivt subjekt**²⁴¹ kan vi här snabbt hänföra Öfre Slottsområdet före renovering som ett område där individen deltar som ett subjekt i miljön; den materiella identifikationen med miljön utgör en viktig del av livscykeln. Vid **objekt för miljön** inträffar identifikationsproblem, alienation etc., människan passiviseras, verkligheten mystifieras. I den miljö som institutionellt producerats är individen ej funktionellt bunden till den fysiska miljön, istället har hushållens materiella självförsörjningsgrad blivit så pass hög att det finns få materiella ”tvång” till social interaktion. När individen är subjekt i miljön skulle jag vilja kalla detta en god boendemiljö, medan objekt för miljön innebär en dålig boendemiljö. I den senare tillgodoses helt andra intressen än individens möjlighet till självförverkligande och självidentifikation. Miljön bestäms²⁴² utifrån, ej organiskt inifrån. Låt mig här för ett ögonblick utveckla detta en smula.

Övergången från självhushållande agrarsamhälle till marknadshushållande industrisamhälle försatte den enskilde individen i en helt ny situation

240 Se t.ex. Østerberg 1966 (Förståelse-reformer), Enerstvedt 1970, Skjervheim 1970, Aspelin/Gerholm ed. 1974, Freire 1973 m.fl.

241 Freire 1973:38f

242 Se t.ex. Craik m.fl. 1970, Goodey 1973, Fromm (m.fl.) 1972, Freire 1973

i förhållande till sin arbetsprodukt: individen producerade inte längre själv merparten av de varor han behövde; istället skedde arbetsdelning, den enskilda framtogs sina egna produktionsmedel och tvingades sälja det han hade kvar -sin arbetskraft- till en klass (kapitalisterna) som nu ägde produktionsmedlen. Individen producerade nu endast en vara/tjänst för att med pengar via en marknad kunna skaffa det han behövde för sitt livsuppehälle. Vad som fanns att tillgå på marknaden bestämdes nu av den som ägde produktionsmedlen; var en vara ej lönsam att producera så producerades den ej.

Individernas konsumtion och köplust kunde delvis höjas genom propaganda och reklam etc. I allt större utsträckning skulle individen köpa allt på en marknad och ej framställa det själv.²⁴³ Eftersom producenterna (kapitalisterna) nu kontrollerade de viktigaste ideologiproduktionsorganen: press, veckotidningar etc. kunde individen indoktrineras hur han skulle ha det materiellt/andligen för att vara en god medborgare. Individen blev passiv konsument för att gynna en minoritets (kapitalisterna) kapitalintressen. Frågan var inte längre **vad** som konsumerades utan **att** det konsumerades. Det kan vara bra att ha denna korta sammanfattning av historiematerialismens²⁴⁴ syn på marknadsekonomins uppkomst i huvudet för den kommande diskussionen.

Med subjekt i miljön avsåg jag en situation där individen funktionellt aktivt deltar och producerar sin miljö (=boendemiljö). Jag försökte visa att så var fallet vid Öfre Fjärdingen före renoverings-fasen. Vilka är då förutsättningarna för renovering i förhållande till individen som subjekt i miljön? I kapitel II gav jag en juridisk/ekonomisk/historisk/ bakgrund till detta. Strax före renoverings-fasen befann sig Öfre Slotts i ett omdanings-skede. Bofasta familjer kände osäkerhet inför framtiden, många flyttade och deras lägenheter uthyrdes på rivningskontrakt till studenter och andra ”flyttfåglar”. De som bodde kvar fick veta att renovering skulle ske.

III.5.1. Det ideologiska förtrycket.²⁴⁵

Låt oss för ett ögonblick stanna vid ideologiproduktionen. Vi sade bland annat att press och veckotidningar i hög grad är ideologibildande. Vilken bild är det då som produceras av hur en bostad skall se ut?

Hur en familj skall ha det materiellt?

243 För en utförlig diskussion se t.ex. Luxemburg 1970:13-47 och 368f

244 För ytterligare introduktion se t.ex. Mandel 1974 och Cornforth 1969 del I, II och III

245 Se t.ex. Freire 1973:70f, även Jakobsson/Wizelius 1972:127f även Hännestrand 1974:38 samt 70f och Wernström 1974

En snabb genomgång av tidskrifter av typ ”Vår bostad”, ”Femina”, ”Allt i hemmet”, ”Hem och fritid”, ”Villaägaren” m.fl. ger ganska intressant resultat. Jag förutsätter här att tidskrifter av detta slag har en stor genomslagskraft och spridning i vårt svenska samhälle, Öfre Slottsområdet inte undantaget. Vi finner vackra färgbilder som visar harmoniska kärnfamiljer i sina moderna bostäder. Köket har senaste modern utrustning av prefabricerade enheter i vackra färger. Lägenheternas rum är perfekta i sin möblering, ljussättning, golv och vägginfinish. Varje detalj i lägenheten redovisas ofta i tidskrifternas reportage: vi får veta vem som ritat huset, vem som designat möblerna familjen smakfullt möblerat sin lägenhet med. Vi får veta färgsättningen i lägenhetens textilier, priser på olika utrustning och var den kan införskaffas. Allt detta presenteras med vackra påkostade fyrfärgsuppslag. Skulle man ta tidskrifternas råd **ad notam** skulle man behöva totalförnya lägenheternas innehåll 1 á 2 gånger i månaden och detta är just det yttersta syftet med reportage och reklam av denna typ: att få fram konsumtion. Individens försätts här i en tvingande s.k. **kontrafaktisk villkorssituation**: antingen strävar hon efter att förverkliga veckotidningarnas ideal och blir då allmänt socialt accepterad eller så låter hon sig i mindre grad påverkas (och litar mer till sin subjektiva medvetenhet) och riskerar då att utsättas för sanktioner av typ: ”det ser så slarvigt ut hemma hos er”, ”Du bor i slummiljö”, ”det ser slitet ut hos dom där, dom verkar lite underliga” etc.

Något annat val finns officiellt inte och kan ej finnas ty det måste finnas köpkraft för den hela tiden accelererande nyproduktion i marknadsekonomin vare sig människor behöver varorna eller inte. Det är denna kolonisering av den enskilda individen -indoktrineringen av henne till passiv konsument i marknadsekonomin -som jag vill kalla ett ideologiskt förtryck. Detta förtryck innebär att verkliga behov ersätts med frammanipulerade behov. Den enskilda individens uppfattning av vad hon vill ha styrs mer av indoktrinering än av medvetenhet. Veckotidningarnas mytiska bild av bostaden (med nyproducerad ytfinish) och ny utrustning ligger dagligen som **konsumtionsuppmanande press** på den enskilde. I sådana lägen träder samhället, dvs. officiella institutioner etc. in med s.k. **attitydundersökningar** för att kartlägga hur individerna **vill ha det**. Dessa sociologiska enkätundersökningar har som grund ofta amerikanska 40-tals förebilder baserade på ett liberalt/positivistiskt kunskapsintresse: man vill ha reda på **hur** men ej varför.²⁴⁶ Man vill konstatera **att** och **att...** etc. Individens ses som ett objekt där ett kliniskt klarläggande skall ske av hur pass ”väl indoktrineringen lyckats”. Detta attande ger förvisso svar på **hur** men det

246 Goda exempel på detta utgör t.ex. Rosengren 1972, samt Stacey 1969

ger ej svar **hur** individerna **fått** dessa attityder och **varför**, eller om andra ”attityder” skulle kunna finnas givet andra förutsättningar.²⁴⁷ Dessa s.k. attitydundersökningar skulle ge bättre och säkrare resultat om man intervjuade ideologiproducenterna direkt och **inte** deras offer (det hela skulle dessutom bli billigare). Vi kan här med säkerhet påstå att människorna i Öfre Slottsområdet också utsatts för ideologiska förtryck med kontrafaktiska villkor. Då blir också Öfre Slottsbefolkningens ”attityder” till sanering/renovering i slutet av 1960-talet så mycket intressantare när man försöker se i vilken helhet dessa ”attityder” produceras.

I samband med förslag till sanering inom kvarteret Hörnet utfördes en teknisk utredning av bebyggelsen därstädes i mitten av 1960-talet; härvid fick även hyresgästerna komma till tals med önskemål.²⁴⁸ Enligt denna undersökning var endast 2 av de 29 lägenhetsinnehavarna ovilliga att acceptera en höjning av hyran. 19 av de 25 som svarat kunde acceptera en fördubbling av hyran och 4 en tre gånger så hög hyra. 26 av 29 ville bo kvar.²⁴⁹ Invånarna var här alltså villiga att gå med på renovering av lägenheterna - men vilken renovering och hur? För vems behov? Och varifrån kom de behoven? Vi kan här söka svaret i en annan undersökning som gjorts i området i samband med renovering i Rosenberg 1 1971 (fastighetsägare Uppsala universitet). Före arbetets igångsättande fick hyresgästerna ifylla en enkät där man tillfrågades om önskade förbättringar. Enligt byrådirektör Bengt Ander på universitetets fastighetsförvaltning ville flertalet ha nya kök och duschar installerade, ”ej halvmesyrrer”. Den stora frågan blir nu inför vilka svarsalternativ ställdes hyresgästerna? Vilka andra alternativ hade hyresgästerna än att fylla i önskemål om nytt kök etc. Fanns det möjlighet att säga att man bara ville ha spisen utbytt + ett ytterligare köksskåp mot att hyran blev så låg att man kunde bo kvar? Fanns det alternativ att säga att man var nöjd med väggbeklädnader, dörrar, garderober och andra befintliga utrustningsdetaljer i lägenheten? Enligt personer som fyllde i enkäten som jag talat med blir svaret **nej!**²⁵⁰ Undersökningen var formulerad i sina frågor på sådant sätt att man skulle pricka för olika önskemål + övriga synpunkter, ett klassiskt sätt att **styra en undersökning**. Exempelvis saknades punkten: ”jag har inga önskemål, det är bra som det är”. **Sättet** på vilket frågorna är ställda syftar ju alltid att ta fram viss kunskap och

247 Se t.ex. Enerstvedt 1970 eller Palm 1966 även Gordon/Molin 1972

248 Undersökningen senast refererad av P.O. Lefert i UNT 6.3.1974 Undersökningen utfördes som konsultuppdrag åt fastighetsägaen Diös Byggnads AB av arkitekt SAR Wikforss, se även UNT 11.1.1962 samt 5.5.1962. Se även kap. II.5.

249 Ibid

250 Helena Wiking, Eva Gustavsson, muntlig uppgift 1971

förneka annan. Här kunde man enkelt rida på den gamla vanliga visan om att vid renovering/reparation måste ju saker och ting ändras i en lägenhet även om ingreppen **egentligen** kunde vara mycket obetydliga. Ser man sedan till en ideologiproduktion som individen utsätts för i pressen enligt diskussionen tidigare kan man ju bli ganska säker på att en enskild individ vid enkätsvarandet svarar i enlighet med hur **man bör** svara och inte i enlighet med en medvetenhet och förståelse för vad frågorna egentligen syftar till. Då bör man ganska snabbt kunna få fram i en sådan enkät ett svarsmönster som nästan helt överensstämmer med bilden av en bostad i ”Femina”, ”Hem och Fritid” m.fl. mytbildande organ, trots att man innerst inne kanske egentligen önskade behålla mycket av lägenhetens utrustning och endast komplettera smådetaljer såsom kylskåp, el-spis, ett nytt kökskåp, dusch och en tätare ytterdörr.

Jag vill med dessa korta exempel endast noggrant påpeka det som ”opinionsundersökare” m.fl. så ofta förnekar nämligen att en ”attitydundersökning” egentligen **ingenting** säger oss, så länge vi inte tittar på hur attityderna formats och varför. Därmed har jag förvisso inte sagt att invånarna på Öfre Slotts i dessa enkäter svarade mot bättre vetande; det fanns många som verkligen ville omforma sin lägenhet med 1800-tals planlösning och 30-, 40-talsstandard till modern villastandard. Denna fråga för oss senare in i diskussionen om hur sådana kulturhistoriska övergrepp skall förhindras och en kombination uppnås.²⁵¹ Detta avsnitt ville bara visa hur myterna som produceras för konsumtionssamhället (=huvudsaken är **att** det konsumeras) t.ex. ”hur en bostad skall se ut” kan användas som argument för att invånarna i äldre bostadsmiljöer vill ha total nybyggnadsstandard, och därmed tvingas flytta ty det blev för dyrt. Låt oss så avslutningsvis nämna några ord om människornas behov vid Öfre Slotts före renoveringsfasen. Här ger oss arkitekterna Herlin/Skånberg med sin inventering en del tänkvärt material.

III.6. Herlin/Skånbergs inventeringsresultat.

1971 genomförde arkitekterna Herlin/Skånberg för BN:s räkning en omfattande inventering i Öfre Slottsområdet. Förutom en redovisning av husens tekniska standard och miljön i övrigt gjordes också en sociologisk undersökning där individen hela tiden kunde relatera standardförbättringar till hyran etc.²⁵² Vidare ställde Herlin/Skånberg personligen ofta upp och förklarade frågorna. Resultaten är synnerligen intressanta:

251 Se vidare kap. VI.

252 Herlin/Skånbergs enkätformulär

Man frågade här hyresgästerna bl.a. om de ville bo kvar och i så fall vilka önskemål man hade om förbättringar i den inre och yttre miljön. Hur många ville bo kvar?

”94% vill bo kvar, i några fall under förutsättning att viss modernisering sker snart, några antyder att andra orsaker kan orsaka flyttning i framtiden t.ex. arbete på annan ort. 3% vill flytta till större och modernare.. 3% vet ej.”

Vilka önskemål om förbättringar hade då dessa hyresgäster?²⁵³

”48% av hushållen uppger inga önskemål om bad eller dusch, och av de övriga 52% (som saknar dusch och/eller bad) vill drygt 2/3 hellre ha dusch i lägenheten och/eller gemensamt bad (i enstaka fall), än bad; ofta motiverat av kostnadsskäl. Omkring 70% önskar inga förbättringar av köksstandard, av de 30% övriga önskar nästan alla ordentlig diskbänk, några önskar komplettering med modern spis.”

Eftersom svarsfrekvensen var så pass hög som 95% kan man utan vidare tillmäta undersökningsresultatet stort värde. I kan här kort konstatera att en överväldigande majoritet av de boende i Öfre Slotts före S/R-fasen endast ville ha smärre sanitära förbättringar med punktinsatser i lägenheterna. En så pass stor andel som 70% ville exempelvis ej ha förbättringar av köksstandard. Människornas behov vid Öfre Slotts vid denna tid var kanske mer relaterade till andra goda kvaliteter i boendemiljön än 100%-iga nybyggnadsstandardkrav. Likafullt kunde man med andra undersökningar (se uppsatsens föregående sidor) i vissa fall påvisa det senare. Detta visar hur viktigt det är vid enkäter att verkligen ge dem ett innehåll som återspeglar verkligheten och inte en aspekt av den. Mina egna intervjuer med hyresgäster i området bekräftar i hög grad Herlin/Skånberg inventeringsresultat.²⁵⁴

Några intervjuer och enkätsvar:

”Toalett skulle ju skaffas om man visste att huset skulle stå, liksom ordentliga installationer av el. Fasta element, kanske liten elektrisk varmvattenberedare.”²⁵⁵

253 Ibid

254 Enkätsvar redovisade i Herlin/Skånberg del III 1972 s.12

255 Intervjusvar i Herlin/Skånberg del I 1971 s.23.

I Kalmar Nations fastigheter (S:t Niklas 4, 5 och 6) bodde vid denna tid främst studerande på rivningskontrakt:²⁵⁶

”Trivs med kakelugn, att ha nått att göra något åt själv, nära ut-mark- gårdkontakten, speciellt vårtid förstås. Eftertraktat på nationen att bo här.”

”Att gå som man vill, friheten, att man blivit ett gäng där man känner för varandra och husen. Man var ju tvungen att kämpa för att få behålla det, skulle ju säljas en gång. Idyllen! Mera liv med icke räta vinklar och lite besvär. Man jobbar tillsammans.”

”Det finns tre skäl att bo på Öfre Slotts: maj, juni och augusti.”

I kvartetet Hörnet bodde främst pensionärer, industri- och byggnadsarbetare:²⁵⁷

”Det finns alltid något att pyssla med här, och så fikar vi ju ibland vid björken, alla känner alla, synd med bilarna på gården.”

”När det brann på 28:an ordnade vi efteråt en grillplats på gräsmattan, jag har planterat växter där. Det är fint på våren när häggen doftar och syrenen förstås, brukar sitta ute då och lyssna på kajorna.”

”Nog vill vi bo kvar allt, men det måste väl till rejäla reparationer om det skall bli bra, då kan vi inte bo kvar, har bott här i 23 år nu, det blir svårt att flytta. Det är lugnt och fridfullt här, nära till affären, man kan handla på kredit.”

Trivseln i Öfre Slotts var stor (94% ville bo kvar) man uppskattade alla de möjligheter till ”pyssel” som fanns, det gav var och en en roll. Man ville ha endast smärre förbättringar. Kanske kan man i intervjuvarn utläsa en defaitism om att detta var något man **måste** förlora. Det var i detta läge som Öfre Slottsgatans Byalag bildades (se kap. II.6.).

III.6.1. Sammanfattning.

Öfre Fjärdingen karaktäriserades före renoveringsfasen av att vara ett heterogent sammansatt område. Här bodde människor av alla kategorier, en lokal subkultur betingad av den förindustriella stadens karaktäristika fanns. Identifikations och vi- känslan var ofta stark, alla kände alla, miljön gjorde människorna till subjekt: **de producerade själva aktivt sin miljö, yttre och inre.** Man skall nog akta sig för att romantisera denna livsform

256 Intervjusvar om trivsel, CGTh. 1969-71 samt Herlin/Skånberg del I 1971 s. 25

257 Ibid.

och se den som fri från konflikter, så var ofta ej fallet: just den fysiska **närheten mellan människorna** ledde ibland till ”friktioner”. Man var delvis påpassad dygnet runt och små saker kunde förstöras upp och omöjliggöra kommunikation mellan hyresgäster. Risken för ”stämpling” var stor (däri skiljer sig inte Öfre Slotts från samhället idag i övrigt) emedan var och en automatiskt förr eller senare tilldelades en roll. Områdets kulturhistoriska karaktär och förflutna bidrog i hög grad att stärka känslan av att man bodde på ett speciellt ställe. Med hänsyn till sin centrala belägenhet var Öfre Slotts lågt exploaterat (bruttoexploateringsstalets genomsnitt låg på 1,13. Markvärdet låg på i genomsnitt 135 kr/m², flera byggnader var nolltaxerade)²⁵⁸ och här fanns potential till spekulation i stigande markprisers lyxrenoveringar etc. för den som ägde mark och ville exploatera enligt ”marknadskrafterna”, dvs. för privat profit (se kap. II.2.f).

Öfre Slotts återspeglade vid denna tid ett flertal motsättningar:

1. Motsättningen mellan kulturhistoriskt bevarande och markförräntning.
2. Motsättningen mellan bostadssocial renovering och lyxrenovering.
3. Motsättningen mellan subjekt i och objekt för, dvs. individens behov kontra institutionellt fastställda behov.

Hur ”löstes” då dessa motsättningar?

Följande kapitel redovisar några exempel på saneringar/renoveringar och deras resultat mot bakgrund av de normer och kriterier av dessa som redovisas i kapitel II.4.6.

Men först en kort notering om renovering av gamla hus.

III.7. Renovering av gamla hus.

I en skrift som utgivits av Statens institut för byggnadsforskning säges följande:

”Gör så lite som möjligt! Man är i allmänhet för ambitiös och restaurerar ofta ihjäl det som kommer i ens vård.”²⁵⁹

Å andra sidan påpekar man att renovering kräver kunskap om olika materials hållfasthet och beständighet under olika temperaturer etc. Man påpekar också att många beslut måste tas direkt på arbetsplatsen och ej vid ritbordet, improvisationer är ofta nödvändiga. Ofta underskattar man stommens bärighet i gamla hus. De var byggda för att stå länge och tåla starka påfrestningar. Takstolar och bjälklag överdimensionerades ofta.

258 Herlin/Skånberg del III 1972 s.6

259 Holmström/Sandström 1972:9

Hus som byggts i timmer har också byggts för att röra sig. Samtidigt har efter-hand uppstått balans mellan husets olika delar. Röttskador och husbocksangrepp kan ofta vara punktvisa och i närheten av skadan är timret ofta helt friskt. Man får dock inte låta sig luras. Borrprov och yxhugg måste användas för att undersöka varje stock.

Man kan i många timmerhus med yxa hugga bort upp till en tredjedel av stocken utan att dess minskade tjocklek sänker väggens hållfasthet eller bärlighet. Med smärre cementgjutningar kan förstärkningar av rötangripna grundstockar åtgärdas. Bl.a. i kap.IV.3. sker en konkret redovisning av hur en renovering kan gå till. I huvudsak kräver varje hus sin egen princip och tillvägagångssätt vid renovering. Någon patentrösning finns ej. Ögat bedrar ofta - även fackmannen. Genomförandet av renovering kräver dessutom specialutbildad arbetskraft med hantverkserfarenhet och ”sinne” för detaljer och förenklingar etc. Arbetsmetoderna måste hela tiden anpassas till renoveringsobjektet.²⁶⁰ Den maskinutrustning och de metoder som idag finns i byggbranschen är anpassade för nybyggnation främst i betong. Här återstår mycket att dra nya erfarenheter av. Nya metoder och utbildad arbetskraft saknas fortfarande delvis. I Sverige finns ännu så länge mycket lite av renoveringstradition. Hela efterkrigstiden har varit inriktad på nyproduktion. Det blir då intressant att närmare se på vad som skett i Öfre Fjärdingen.

260 Sammanställningen bygger på: Holmström/Andersson 1966/67, Hidemark/Månsson 1972, Statens råd för byggnadsforskning, programskrift nr 6. 1969 samt erfarenheter från renovering i kvarteret S:t Niklas 4, 5 och 6 i Öfre Fjärdingen. (se vidare nedan kap. IV.3.) samt Herlin/Skånberg del I och II 1971 och del III 1972 även Bjerking 1973, 1974, 1971

